

Den mänskliga existensens grund – en undersökning om tillitens fenomenologi

av José Luis Ramírez

Fenomenologisk introspektion

Om någon bad mig att välja svenska språkets vackraste ord skulle jag, utan att tvivla ett ögonblick, välja ordet "tillit". Det svenska ordet "tillit" både låter vackert och ser vackert ut. När ett uttryck i semantisk bemärkelse syftar på sig självt, t.ex. uttrycket "jag lovar", kallas detta för självreferens. Ty att lova och att säga "jag lovar" är detsamma. Det reversibla ordet T-j-l-i-i-T blir självrefererande på ett speciellt sätt: det är som en bild av sin egen betydelse.

Det är en inlärd akademisk vana att börja varje undersökning med en definition av huvud begreppet eller namnet på det objekt man avser att behandla. Det är en vana som jag, av skäl som jag inte kan utveckla här fullt ut, vill avvika ifrån. En definition handlar om ett ord, inte om ett fenomen. Att göra en fenomenologisk precisering av ett begrepp innebär i stället att vända blicken från ordet som uttrycker fenomenet och gå – som Husserl sade – "till själva saken". Vill jag veta vad ett begrepp åsyftar, vad jag tänker på när jag använder ett ord, då vänder jag blicken inåt mig själv, till min språkkänsla, och försöker rannsaka min egen inbillningsförmåga, att rent intuitivt fånga vad jag har i åtanke, när jag använder ett och samma ord i olika kontexter. Det är som om jag vore en projektor och min utåtriktade tanke vore projektionen om bara kan komma till uttryck när dess strålar fastnar i en skärm som är själva det uttalade eller det skrivna uttrycket.

Jag försöker då fånga själva projektionen, inte den precisa bild den skapar. Någon föreställning inom mig, hur svärfångad den än är, måste finnas när jag använder samma ord i helt skilda sammanhang. Jag försöker greppa det som är gemensamt i alla de olika betydelser jag ger ordet, i alla de enskilda situationer i vilka ett och samma begrepp kan projiceras. Det handlar inte om en abstraktion utan om intuitionen – en allestädes närvarande föreställning eller ett kännetecken. Begrepp utan intuition är tomma, intuition utan begrepp är blind, säger Kant. Om jag har en klar uppfattning, en tydlig intuition om vad jag menar när jag använder ett uttryck - dvs. om jag behärskar mitt språk och inte behärskas av det som en papegoja - då kan jag försöka att i nya ord, med större eller mindre precision, beskriva eller berätta vad jag "lägger i" ordet och vad jag åsyftar med begreppet.

Det fenomenologiska, såsom jag uppfattar det, består inte i att se hur ett uttryck söker sin mening, utan snarare att se hur en mening söker sitt uttryck. När vi ska undersöka ett ords betydelse utgår vi vanligtvis från ordet och gör en semantisk analys. Men en fenomenologisk undersökning är inte en analys. Här gäller det att inte låta sig luras av ordets påtagliga existens, att inte hemfalla åt närvarometafysik. Det gäller att i stället försöka fånga sin egen skapande handling, att tränga bakom inkarnationsmysteriet, det immateriella ordets förvandling till kött och bokstav. Det gäller att fråga efter det som uppstår i ens fantasi och som får en att använda just detta ord i just detta ögonblick. Jag försöker inte fånga ett logiskt och abstrakt *universalie*, utan ett konkret känslomässigt *universalie*. Skapande mening handlar snarare om politik än om semantik. Därför blev det grekiska ordet *poiesis*, som betecknade alla former av "skapande", namnet på skaldernas aktivitet.

Tillit i största allmänhet: igenkännande och förväntan

Att tala om tillit är att tala om en inre känsla, inte om ett observerbart fenomen som kan beskrivas som man beskriver en yttre händelse. För att i andras beteende kunna tolka närvaron av fenomenet tillit är vi tvungna att göra en introspektiv jämförelse. När jag hör eller säger ordet "tillit" och gör en fenomenologisk självrannsakan, bortsett från det enskilda sammanhanget i vilket ordet förekommer och från den företeelse som den syftar till just då, så får jag en kombination av två kännetecken i åtanke: ett igenkännande och en förväntan. Jag söker som sagt inte en definition utan en karakterisering och har inte kunnat finna en mer precis sådan av vad som avses med tillit. Bara när jag i tankarna får en sådan kombination kan jag undvika oprecisa föreställningar där tilliten sammanblandas med andra fenomen och får en diffus kontur.

En sådan sammanblandning gör man ofta om man t.ex. säger att tillit uppstår när det som sägs är sant eller åtminstone ärligt menat. Om vi helt och hållet skulle förknippa tillit med ärlighet och/eller sanningssägande, då skulle tilliten bli en bristvara. Det skulle också bli svårt att skilja tillit från naivitet och godtrogenhet. Nej, tillit är inte detsamma som att tro att det som sägs är sant eller ärligt menat. Tillit är snarare att kunna skilja mellan sanning och lögn, mellan ärlighet och oärlighet, att äga ett kriterium som hjälper mig att ta ställning till någon eller till något. "Kan vi lita på att socialdemokraterna ljuger?" frågade tecknaren och humoristen Radetzki för några år sedan i Dagens Nyheter. Först när vi inte kan avgöra huruvida någon ljuger eller säger sanning, först när vi inte kan veta hur vi ska förhålla oss till något som vi konfronteras med, kan vi tala om total frånvaro av tillit.

Det nuförtiden så omtalade politikerföraktet uppstår när språket förlorar sin mening, när orden inte kan tas på allvar och när de inte kan förknippas med en effektiv mening och en verklig handling. När två debattörer skyller på varandra och anklagar varandra för samma sak, då förstörs språket och därmed tilliten.

Orden blir vapen, meningen tränger inte igenom. Dialogen blir omöjlig. Och när vår bild av en människa som vi såg upp till, en förgivettagen förebild, krackelerar - som i de politiska skandaler vi fått uppleva på senare tid - då kommer den sammanhållande tillit i fara, utan vilken ett samhälle inte kan bestå. Att förstöra tilliten går fort, att åter bygga upp den tar lång tid. Tillitsskapande går inte att planera, ty alltför mycket avsikt och alltför mycket intentionalitet verkar beräknande och skapar misstänksamhet. Tilliten är en vild planta som bara blommar spontant.

Tilliten: den mänskliga kommunikationens grund

Sambandet mellan tillit och kommunikation, mellan tillit och språkbruk, är dokumenterat i en av våra äldsta urkunder i talekonsten, Aristoteles avhandling om retorik. När den grekiske filosofen ska känneteckna retorikens syfte använder han ett verb som på grekiska heter *pisteuo*, som ofta översätts med "övertyga". Om man tar hänsyn till den grekiska ordbildningen, betyder ordet dock snarare "tillitsskapande" än "övertygande". Ty *pisteuo* är förknippat med substantivet *pistis*, som betyder just "tillit". Genom fonetiska transformationer - i en tid då skriften ännu inte var allmängods och då språket förändrades från mun till mun i snabbare takt än nu - gav *pistis* det latinska ordet *fides*. Verbformen *pisteuo* fick däremot ingen latinsk efterföljare och kompenstrades därvidlag med *credere*, som vi översätter med "tro". *Credere* härstammar från den indogermanska roten *kerd-*, varifrån det latinska *cord-* och dess svenska motsvarighet "hjärt-" härstammar. "Tro" och "hjärta" är därmed i de europeiska språken etymologiskt besläktade med varandra. Återigen en hänvisning till känslan snarare än till det rena förnuftet. Hjärtat har motiv som förnuftet inte förstår, säger Pascal med en fransk ordlek, och att samtala tillitsfullt är att ge äkta uttryck åt det "man har på hjärtat".

Den mänskliga kommunikationen, föremålet för den aristoteliska retorikens undersökning, vilar på tillit. Alla de symboliska, språkliga, människoskapade system som upprätthåller varje väl fungerande samhällsordning vilar därmed på en tillitsskapande konvention. Tillit, kommunikation, teckensystem och samhälle går hand i hand. Att *tala* och att *betala* är två jämförbara former av människors utbyte med varandra.

Alfabetet och pengarna uppstod samtidigt i Miletos 700 år före Kristus, samtidigt som enväldet demokratiserades (Lång 1982). Torget var platsen för både marknaden och det medborgerliga samtalet, platsen där människor bytte både ord och varor med varandra. Det äldsta ordet i grekiskan för vad vi nu kallar demokrati var *isegoria*, som betyder "lika rätt att tala i det offentliga rummet", en rätt som enligt Paulus inte tillkommer kvinnan ("Kvinnan tige i församlingen"). Ordet "demokrati" var däremot inte så entydigt positivt alla gånger. Demokrati kunde betyda pöbelvälde.

Hela penningväsendet, medlet för varubyttet, är också tillitsberoende, vilket visar sig i det faktum att vi talar om "kredit" (tro-värde) i samband med banklån och att ordet *fide*, förekommer i de romanska språken (engelskan: *fiduciary*) i samband med transaktioner av egendom och pengar. I svenskan är *fides* endast kvar i ordet "fideikommiss", som betecknar en egendom som på grund av avtal måste stanna inom samma släkt. Att hela penningväsendet är en symbolisk konvention som vilar på tillit visar sig dagligen i den fria marknadens fluktuerande värdeförändringar som både mynt och aktier är utsatta för och som bara har socialpsykologiska orsaker.

Tillit och mänsklig existens

Den mellanmänskliga tilliten som kommer till uttryck i den mänskliga kommunikationen och i de samhälleliga konventionerna skulle emellertid sakna en egentlig förklaring om den inte hade djupare rötter. Om människans existens är (såsom Aristoteles säger i Politiken II253a 7-1S) oskiljaktig från språket och om språkförmågan är det som gör människan till ett synnerligt samhällsdjur, då är den språkkonstituerande tilliten också grundad i människans existens. Ty "den som inte kan leva i gemenskap eller den som är så självständig att han inte behöver delta i stadsgemenskapen, han är antingen ett djur eller en gud", skriver Aristoteles (*politiken* {1253a 27-29}). Den som inte behöver språk och kommunikation med andra är antingen en gud eller ett djur, men inte en människa. Ty Gud behöver inte kommunicera för att få insikt och djuret saknar språk och därmed också insikt.

Att vara människa är att handla på basis av tillit och denna tillit får sitt fotfäste i en kunskap som utvecklas genom kommunikation och samtidigt utvecklar själva kommunikationen, vilket lägger grunden till det mänskliga samhället. Men tilliten är existentiellt förankrad redan i vårt omedvetna och i våra mest spontana och biologiska funktioner. När ett inopererat organ accepteras eller stöts bort av den mottagande kroppen visar detta förekomsten av en elementär och ren biologisk tillit. Livsdrift och livskamp finns överallt där organismer förekommer. Det är dock den mänskliga tilliten

som intresserar oss har och hos människor uppstår tilliten först och främst som en grundläggande existentiell kategori, men sedan även som en kunskapsteoretisk och handlingsteoretisk utgångspunkt.

Existentialismen beskriver människan som kastad i en tillvaro där hon måste finna sin egen väg. Vi uppfattar människor som fria varelser och frihet är ett av våra mest omtalade och samtidigt mest förvirrande begrepp. I själva verket är människor tvungna att handla och det är detta som vi betecknar som frihet.

Vi är inte fria att handla hur som helst utan tvungna att handla fritt, tvungna till handlingsfrihet, dvs. tvungna att själva välja vad vi ska göra och ta ansvaret för det, vilket inte är så lustfyllt som det låter i den politiska propagandan. Född i en naturlig och mänsklig miljö som inte är självvald, måste människobarnet orientera sig däri och finna ett sätt att handla som möjliggör hennes överlevnad.

Vi försöker bli hemvana i vår omgivning så att vi kan *känna igen* oss och *förvänta* oss en viss respons till och ett visst resultat från våra handlingar. Någon fullständig säkerhet får vi aldrig, men om vi inte räknade med ett visst *igenkännande* och en viss *förväntan*, då skulle vi bli helt handlingsförlamade och panikslagna. En så enkel sak som att lita på att golvet som jag nu står på kommer att hålla, är en nödvändig förutsättning för att jag ska kunna sitta här och tänka, skriva eller tala med någon.

Att vi alltid kan missta oss, att vår förväntan ibland kan komma på skam, att tilliten inte är riskfri, detta är inget som i och för sig förstör tilliten. Bara när osäkerheten blir så varaktig att vi varken kan känna igen oss eller förutsätta hur det kommande ska te sig, bara då kommer tilliten i kris. Men om vi inte ens kunde lita på att vi ostört kan vara kvar på en plats, om vi inte fick räkna med att kunna överleva i en viss situation, då skulle vår tillvaro bli omöjlig.

Tillit som kunskapens grund

Det finns således en elementär kunskapsmässig tillit. Vi lär oss att känna igen vår materiella och kulturella omgivning och de människor som vi måste umgås med. Vissa saker och personer gillar vi, andra inte. Vi vet att vissa ord är lögn, vi vet att vissa människor förvränger vad de säger. Men vi känner till det och vi kan hantera det. Vi kan handla och vi kan både ta till oss vissa saker och undvika andra på ett effektivt sätt.

Små öar av misstro uppstår med jämna mellanrum, men det är inte så farligt. Bara en bristande tillit som sträcker sig till allt och alla leder till hopplöshet och undergång. Vårt livs uppgift är att hålla tillitsgrunden på en nivå som möjliggör en normal tillvaro. Det är

genom god kommunikation som vår kunskap om omvärlden utvecklas och vår tillit befästes. Därför är Retoriken, ett gammalt och viktigt studieämne som slår vakt om den goda kommunikationen, på väg tillbaka.

Den mänskliga kunskapen utvecklas genom att objektiva regler och standardiserad kunskap bildar system och lärs ut. Institutionaliserade handlingsystem uppstår hela tiden. I detta fyller alfabetiseringen, skriftspråket och skolningen en väsentlig roll. Vetenskap och teknik är något som vi lär oss att "an-lita", något som vi av vana har "tillit till". Det talas nu, med en ordlek, om "tillit till IT" som teknologins senaste fas.

Vi lär oss sådant som vi sedan känner igen i nya situationer och som vi tar till utgångspunkt för att handla och för att nå fram till det som vi förväntat oss. Tilliten är också vetenskapens stöttepelare. Kausalitetsförklaringar har under lång tid varit den rationella grunden som upprätthållit vår tillit till sakernas ordning och därför också blivit den positiva vetenskapens grundförutsättning.

David Hume visade att kausaliteten inte är ett påtagligt fenomen, något som vi kan peka ut och beskriva. Det är snarare något som vi tar för givet för att världen ska få en rationell förklaring. Vi är vana att konstatera att ett visst fenomen alltid är, i tid och rum, förbundet till ett annat och vi tillskriver detta samband en förgivettagen kausal föreställning.

Allt vad vi tar för givet handlar om tillit i någon form. Kausalitetsförhållandet, orsakssambandet, är en form av tillit som upprätthåller vår vetenskapliga tro. Och när vi handlar gör vi det i den övertygelsen att vi kan styra händelseförloppet genom att behärska dess kausala samband. När resultatet av våra handlingar slår fel, då skyller vi inte på kausaliteten, utan på vår bristande kunskap om de faktorer som inverkar i processen.

Besök hos tillitens begreppsfamilj

Förtrogenhet

Vi väljer ord för att uttrycka mening i olika sammanhang och ibland går det bra, ibland går det mindre bra. Att vara precis och välja rätt uttryck är en konst som bara kan förvärfvas genom övning och erfarenhet. En bra poet är den som lyckas uttrycka vad andra endast känner. Att göra semantiska analyser av ord hjälper föga, ty det är som att låta handen gripa sig själv. Men intuition och estetik har inte fått så stort utrymme i våra studieplaner. All konst har blivit vetenskap och då har man glömt att även vetenskap i grund och botten är konst.

Jag vill nu röra mig i tillitens språkliga närhet och försöka känna några medlemmar i tillitens släkt på pulsen. I överlappningen mellan kunskap och tillit dyker det upp ett annat begrepp, nämligen begreppet *förtrogenhet*. Förtrogenhet har visserligen med tillit att göra, men är inte detsamma. Förtrogenheten omfattar en handlingsfärdighet eller skicklighet som bygger på tillit och ger uttryck åt den. Skillnaden påminner om den aristoteliska distinktionen mellan *praxis* och *poiesis*, dvs. mellan handla och göra (Ramirez 1995), där handlingen är den bakomliggande inre förmågan som kommer till uttryck i det man gör. Förtrogenheten operationaliserar tilliten och kräver en specifik aktivitet. Man kan ha tillit utan att ännu ha förvärvat förtrogenheten.

Ordet "förtrogenhet" tillhör en ordfamilj (förtrolig, anförtro, osv.) där "förtroende" är familjeöverhuvud. Man sätter ofta likhetstecken mellan "tillit" och "förtroende" och i andra europeiska språk blir det svårt att särskilja dessa två ord som i svenskan berikar språkets nyanser. Ty det finns, enligt min mening, en viss nyansskillnad mellan tillit och förtroende. Förtroendet står för en ensidig relation och kräver ibland tillägget "ömsesidigt" för att fullborda förhållandet, medan tilliten verkar ha en större bredd och stabilitet.

Liksom tillit innefattar förtroendet också viss förväntan och innehåller visst igenkännande, men den förväntande faktorn dominerar här över den igenkännande. Man behöver inte förutse allt det man har förtroende för. Man kan säga att tilliten förutsätter förtroende. Utan förtroende ingen tillit. Men bara förtroende ger ingen fullbordad tillit. Medan förtroende är en förväntan om någon annans handlande, innefattar förtrogenhet en självtillit och en uppvisning av egen handlingskicklighet eller handlingsklokhet (Ramirez & Silfverberg 1999).

Vi lever i en tid då gränser rivs ner och mycket som är oss främmande tränger sig på oss. Främlingskap och bristande tillit betingar varandra. Vi fördömer moraliskt all kulturell och etnisk diskriminering, men ändå är vår skygghet inför det främmande en naturlig ingrediens i vår tillvaro. Det vi inte är vana vid och det vi inte känner igen kan vi inte hantera. Vi känner oss då osäkra och handfallna. Det första steget är att vänja sig vid det främmande och konstatera att det inte är farligt. Vårt förtroende ökar då trots att vi inte riktigt känner igen och förstår den andre.

Tilliten däremot kräver en ökad förståelse genom omfattande kommunikation. Genom att lära oss att förstå den andres handlande förstår vi också oss själva bättre. Fördjupad tillit vidgar självtilliten. Därför är också nyfikenheten tillitens förutsättning. Varje kunskapsprocess börjar med en viss förvåning (*thaumázein*, Aristoteles). Vi förstår att vi inte förstår och det gör oss nyfikna. Igenkännandets process börjar.

Trygghet, hopp och kärlek

Man blandar ofta samman "tillit" med "trygghet". Och visserligen innebär tilliten ett slags trygghet, men det är inte riktigt samma sak. Tryggheten har en mer passiv karaktär än tilliten. Här blir förväntan ett passivt mottagande medan igenkännandet istället aktiverar. När man känner igen sig blir man tryggare i sitt handlande. Därför är det så viktigt för gamla människor att finnas kvar i sin invanda miljö.

Medan förtroendet innebär en förväntan riktad till enskilda medmänniskor, till bestämda människors handlingar, syftar tryggheten snarare till en hel situation. Tryggheten närmar sig hoppet, men hoppet kan sägas ha överskridit gränsen för det tillitsfulla. Hoppet är det som är kvar när tilliten krackelerar så pass att fortvaron av någonting är i riskzonen. Hoppet är tillitens sista halmstrå, ett rent önsketänkande när förväntansgrunden saknas.

Hopp, tro och kärlek bildar en speciell familj, en trilogi som i teologin tillskrivits en viktig roll. Kärleken har dock, i sin tur, tre varianter som numera bara kan återges i sina grekiska benämningar: *eros*, *filia* och *agape*. Av dessa tre är endast *filia* - som kan översättas med "vänskap" - en tillitskrävande affekt. *Eros* kräver inte tillit eller förtroende, den kan t.o.m. vara destruktiv och oheligt lierad med sin motsats (hatet) i en dialektisk spiral. Men *eros* och *filia* förekommer ofta i kombination med varandra när två människor möts.

Agape har man ibland återgett med det latinska *caritas* och innebär en överlägsen och, i mitt tycke, paternalistisk attityd som saknar förväntan och bara ger för givandets skull. Enligt Anders Nyström (cit. i Comte-Sponville 1998) består *agape* av en kärlek som fäster sig vid det värdelösa och skänker det därmed värde medan *eros* är en saknad efter något som är värdefullt i sig. Att älska sin nästa utan åtskillnad, att älska även dem om betar sig illa mot oss är kristendomens bud, men det låter ganska omänskligt. Man kan inte älska på kommando. Endast den *agape*-liknande föräldrakärleken har ett berättigande och en rimlig förklaringsgrund.

Filia däremot bygger på en ömsesidighet som inte är kvantitativ och beräknelig, som också handlar mer om att ge än om att få, men som ändå innefattar en stor förväntan att få, när behovet uppstår. Förväntad (inte realiserad) ömsesidighet är vänskapens oundgängliga villkor. Sveket mot denna förväntan tar död på vänskapen och tilliten. Medan *filia* uppskattar värdet hos vännen, ett värde utan vilket vänskapen inte skulle kunna uppstå, alstrar den ändå en tillgivenhet och generositet som är helt annorlunda än *agapes* överlägsna givmildhet. Vänskap vilar i allra högsta grad på "kredit", på en förväntan som inte behöver realiseras, men är alltigenom närvarande och upprätthåller relationen.

Den lovordade solidariteten: misstankens hermeneutik

Vänskapen är för Aristoteles samhällets sammanhållande kitt. Dock inte att sammanblanda med den beprisade solidariteten som bygger på gemensamma intressen och på behovet av att kräva och av att försvara sig mot andra. Solidariteten liknar *cosa nostra* och är - trots alla oberättigade hyllningar - beräknelig, inte generös som vänskapen. Solidaritet kan innebära en kamp mot orättvisor, men en kamp - hur berättigad den än är - kan knappast främja tillitens uppkomst.

Solidariteten bygger inte i första hand på tillit utan på misstro till den som är annorlunda och tillhör en annan sida. Att den har uppfattats som enbart positiv beror på vår drift till det politiskt korrekta, till den förordade positiva attityden gentemot dem som är förfördelade. Solidariteten, i sin positiva betydelse, är ett försvar mot orättvis behandling. Den odlar dock mer misstro än tillit. Solidariteten innefattar emellertid trygghet, en trygghet som bygger på instängdhet i en gemensam borg och har att göra med låsta dörrar och med försäkringsåtgärder, snarare än med öppenhet och generositet.

Tillitens igenkännande innebär ett slags hermeneutisk förståelse, en förståelse som inte grundar sig på säkra bevis och förnuftsresonemang utan på intuitiv kunskap. Men misstron har också sin egen hermeneutik, en s.k. misstankens hermeneutik som inte är tillitens utan tvivlets, som inte är vänskapens utan mistrogenhetens och missunnsamhetens gissel.

Även om solidariteten vill presentera sig som sammanhållning och vänskap, så handlar det ofta om en opportunistisk sammanhållning med dem som lever under samma villkor. All sammanhållning konstitueras som ett försvar mot en yttre fiende: "Proletärer i alla länder, förenen Eder!" Även om man, i bästa fall, skulle vilja åstadkomma en solidaritet som sträcker sig till hela mänskligheten, så vore solidariteten i grunden ett försvar mot något som hotar tilliten. Solidaritet kan vara en kamp för trygghet och för tillit, men den vilar knappast på egentlig tillit. Det gäller högst en "tillit till", ett förtroende riktat åt ett håll men inte åt ett annat; ett falskt förtroende som kännetecknas av en misstro mot de andra och som lätt vänder sig mot sina tidigare bundsförvanter när den gemensamma fienden försvinner och det yttre trycket är borta.

Den sociala vetenskapens historia har gett oss en rad statsteorier där misstankens hermeneutik haft stort inflytande. Aristoteles polemiserade mot Platan som ville betrakta samhället som en enhet. För Aristoteles var just olikheten samhällets viktigaste resurs. Inte i samtycket utan i samförståndet, såg han vänskapens och den tillitsskapande gemenskapens grund. Människors olikhet gör kommunikationen

nödvändig, en kommunikation som ska leda till förståelse och tillit. Retoriken som det goda samtalets konst är därmed det som skapar den etiska hållningen som är politikens näring. Så står det i Politiken (1253a 7-18):

Det är uppenbart varför människan är ett samhällsdjur (*politikon zoon*) i större mån än vilket bi eller vilka flockdjur om helst: naturen (*fusis*) gör - som vi [brukar] säga - inget i onödan och, bland alla djur har endast människan ordförmåga (*logos*). Ljudet (*fone*) är tecken (*semeion*) för smärtan och lusten och därför har också alla andra djur det, ty deras natur (*fusis*) når fram till att känna smärta och lust och ge dem till känna (*semaniein*) för varandra; men *logos* är till för att uppenbara det nyttiga och det skadliga, liksom det rättfärdiga och det orättfärdiga, och det är, i jämförelse med alla andra djur, människans attribut att endast hon äger kännedom om det goda och det onda, det rättvisa och det orättvisa osv., och delaktigheten (*koinonia*) i dessa saker åstadkommer hushållet (*oikian*) och stadssamhället (*polin*).

Det goda är inte skrivet i stjärnorna, såsom Platan trodde. Det godas kriterium skapas av människorna själva i en tillitsskapande dialog. Det grekiska ordet *dialogos* betyder inte samtal, även om det förutsätter ett samtal. Ty "dia" betyder inte "två", som somliga tror. *Dia logos* (i två ord) betyder ordagrant "genom talet". Människor kan göra meningen synlig för varandra genom talet. Men när orden känns främmande, när ord inte släpper igenom någon mening, när igenkännandet fördunklas, när ord blir order eller vapen som vi använder mot varandra, då är det äkta samtalet som heter *dialogos* helt borta.

Tillitens hermeneutik och misstankens

Tillit innebär en blandning av känsla och föreställning som kan uppfattas som stamfader till en bred begreppsfamilj (trygghet, förtroende, förtrogenhet, klokhet, välvilja, kreativitet osv.). Behovet av tillit har blivit ett återkommande ämne inom olika arbets- och kunskapsområden. Det finns emellertid en risk med att objektivera tillitsfenomenet för mycket och att i allt för stor utsträckning behandla det som studieobjekt. Tillit är snarare något som vi får *kunskap med* än något som vi får *kunskap om*, snarare något att handla med än att behandla och ta itu med.

Det är annars frestande för socialingenjörer att medvetet och planerat försöka åstadkomma tillit, att tro att det finns en teknik för tillitsskapande. Detta beror på en allmän pervertering av kunskapsbegreppet i vår moderna utbildningsfilosofi, som hänger samman med alfabetiseringen, skolningen och spridningen av skriftlärdomen. Vi lever numera i föreställningen att kunskap är något man läser sig till, att man blir något bara genom att gå på kurs.

Alla konster, inte bara juridik och medicin, utan också arkitektur, socialt arbete, företagsekonomi, pedagogik, arbetsvetenskap osv., har numera kommit att kallas vetenskap. Därmed har vi glömt att även vetenskap är en konst. Talet om vetenskap idag blir dock vilseledande på två sätt: dels genom att suddas bort konstbegreppet, dels

genom att förvanska själva vetenskapsbegreppet och göra det synonymt med kunskapsteknik, dvs. en samling förgivettagna, objektiva recept eller instruktioner för hur man ska tänka och hur man ska handla.

Eftersom tillit är en nödvändig förutsättning för att ett samhälle eller en mänsklig organisation av vilket slag som helst ska fungera vill den teknokratiska mentaliteten gärna veta hur tillit skapas samt vidta åtgärder för det. Men tillitsskapande går inte att planera. Alltför uttalade syften gör våra intentioner suspekta och tillitsskapande uppfattas då, med rätta, som opportunist. Tillit är ingenting man kan skapa som medvetet objekt, som en produkt. Tillit är en grundhållning som växer fram av sig själv när vi utövar och tränar oss i att begå kloka handlingar och att lära oss hur klokt genomtänkta mål nås.

Tilliten är lätt att förstöra men svår att åstadkomma och återskapa. Vi vet hur hopplöst det blir att få till stånd "inbördesfred" mellan dem som ägnat sig åt inbördeskrig. Alla medlingsförsök blir då förgäves, ty när den hittills svurna fienden ändrar attityd visar vänlighet, uppfattas detta som beräknande och inte som ärlighet. Konfliktforskning handlar också om tillits-forskning, men alla konfliktforskare vet med säkerhet att tillit inte skapas med regler och avtal utan med långvarigt och outtröttligt vidhållande av en klok hållning och av en stor dos glömska.

Misstron bygger på tillitens motsats, på en hållning som får oss att ana ugglor i mossen och ha negativa förväntningar på någon eller något. Det finns en institutionaliserad kunskapsmetod som kallas misstankens hermeneutik. Medan tillitens hermeneutik försöker förstå bättre och därmed vidga tilliten, framförallt då självtilliten, är misstankens hermeneutik inriktad på att aldrig ta någonting för vad det ser ut att vara utan hela tiden försöka avslöja dolda intentioner bakom det som vid första ögonkastet kommer till uttryck.

Som misstankens hermeneutiker kan man nämna Freud, Nietzsche, Marx och Foucault. Den som förfäktar grunduppfattningen att människans historia är en historia om kampen av en klass mot en annan, kan i sina handlingar aldrig åstadkomma en samhällsatmosfär som bygger på tillit. Och de flesta befrielsekrigen har bara lett till diktaturer, ty de mål man strävar efter fördäras av de attityder och vanor som odlas på vägen.

Det finns ingen väg till frihet, friheten är själva vägen. Att dräpa för att skapa frihet kan därför knappast leda till någon frihet. Det finns ett instrumentellt tänkande som stirrar sig blint på medlen som leder till målet men glömmer meningen med både målen och medlen. Det räcker inte med skicklighet. Det krävs också klokhet (Ramírez & Silfverberg 1999). Skicklighet är förtrogenhet, klokhet är etik, omdöme och sinnelag.

Men om misstänksamhet motverkar tilliten, bör man då undvika all misstänksamhet? Får vi aldrig ana dolda intentioner utan tro ordagrant på allt som sägs och lita på allt som görs? Ett sådant förhållningssätt kallas inte tillit, utan naivitet. Godtrogenheten gör oss blinda t.o.m. för våra egna onda intentioner. Ty intentioner hör inte i första hand hemma i det medvetna utan snarare i det omedvetna eller förmedvetna (Freud 1986:168). Att bara tro andra om gott är naivt, att alltid tro sig själv om gott är självgodhet och högmod, inte självtillit. Människor har en förundransvärd förmåga att finna ursäkter och försvar för sina handlingar.

Det är en av retorikens viktigaste uppgifter att tolka det som kommer till uttryck och försöka förstå alla dess bakomliggande motiv och dess förgivettagna grund, dess topik. Men retorik kan naturligtvis missbrukas, dels genom att idka besserwisseri, dels genom att försöka dölja suspekta intentioner bakom vackra fasader.

Modernt vetenskapligt tänkande har, paradoxalt nog, drivits av tvivel snarare än av tillit. Descartes tvivel öppnar porten för det moderna rationella tänkandet. Det är tvivlet som är tillitens egentliga motsats snarare än misstron. Misstron är bara tvivlets operationalisering och snarare förtroendets än tillitens motsats. Paradoxen och hyckleriet i vår intellektuella och akademiska värld är att vi å ena sidan hyllar sanningen och objektiviteten, men samtidigt vet att det viktigaste är att bli trodd. Rättvisans och objektivitetens krav säger att ingen ska förklaras dum innan det är bevisat, men i själva verket tas alla för dumma tills de bevisar motsatsen, medan den som redan är geniförklarad ostraffat kan förkunna vilka dumheter som helst. Rättsprincipen om att ingen ska dömas ohörd, att alla ska få möjlighet att försvara sin åsikt och att ingen ska bestraffas med mindre än han eller hon bevisligen gjort sig skyldig till det hon anklagas för, är något som hör till de högtidliga deklARATIONERNAS stund, inte till den faktiska vardagen.

Vetandet bygger å ena sidan, som jag sade tidigare, på tillit, å andra sidan på tvivel eller ifrågasättande. Denna paradox utgör människans existentiella villkor. Att kunna låta båda dessa samleva kräver den dygd som Aristoteles kallade fronesis och jag benämner klokhet: *hexis meta logou alethouls praktike*, som betyder: en genom övning förvärvad förmåga att bedöma vad det vill säga att tänka och handla rätt. Vetenskap som aktivitet är således en konst.

Jag använde nyss en pleonasm (ett tecken på begreppslik tveksamhet) när jag sade "tvivel eller ifrågasättande", därför att tvivlet låter en aning för starkt. Det finns någonting i tvivlet som kan urarta till antingen skepticism eller cynism. Ifrågasättandet är emellertid en mjukare variant av tvivlet. Den som ifrågasätter förnekar inte, men går inte heller på vad som helst. Han vill veta mer, få ett tillitskriterium för att ta ställning. Förmågan att ta rätt ställning är klokhet och skickligheten att genomföra sitt verk och

att låta meningen komma till äkta uttryck är konst. En absolut sanning kan vi aldrig nå, men vi lever under tvånget att ta ställning och samtidigt under ansvaret att förklara varför.

Den tillitsskapande klokheten

I min karakterisering av tilliten som igenkännande och förväntan utgick jag ifrån en inre hållning som måhända - åtminstone till en början - lät en aning passiv och introvert. Men om den stannade vid en rent passiv hållning, då skulle tilliten omvandlas till bara en blandning av trygghet och förtroende. Det igenkännande och den förväntan som tilliten innebär är samtidigt grunden och utgångspunkten för allt som utgör det som Hannah Arendt (1986) kallar *vita activa*, mänskligt liv, en källa för kunskap och handling som får sitt berättigande och sin fullbordan i den väg vi själva väljer att följa. Tilliten behövs av var och en för att ha förmåga att välja sin väg i tillvaron och finna platser med mening. Även om tillit bygger på gemenskap är dess realiserande enskilt och personligt. Det finns en möjlig gemensam klokhet, men någon kollektiv klokhet finns inte (Blomqvist, Holmström & Ramirez 1999).

Allt detta betyder att även om livet är givet, är vars och ens livsväg inte given. Igenkännandet och förväntan, som i första hand siktar på det som är givet, är dock förutsättningen för allt vad vi företar oss, för det företag som livet i själva verket är. Det betyder då också att vi är tvungna att handla och att ta ställning och att detta handlande och detta ställningstagande också kan vändas mot det som är givet som utgångspunkt, mot själva handlingsförutsättningen. När vi skapar vårt liv utifrån givna förutsättningar, omskapar vi också vårt livs förutsättningar.

Vi kan således handla så att vi sågar av den gren vi sitter på och avskaffar handlingens egna förutsättningar. Vi kan också avskaffa tilliten, som är förutsättningarnas förutsättning. Klokhet torde då betyda att man ser upp, så att tilliten inte undergrävs med vårt handlande. Men ett handlande som aldrig undergräver och omskapar de givna förutsättningarna är varken möjligt eller försvarbart. Jag sade förut att igenkännandet och förväntan inte får hindra ifrågasättandet, att tillit och ifrågasättande måste gå hand i hand. En väg banas utifrån terrängens givna förutsättningar, men man banar inte väg utan att förändra terrängen och förutsättningarna.

Från aktion till provokation

Tvivel och misstro är tillitens motsatta hållning. Misstro beskrev jag tidigare som en operationalisering av tvivlet. Tvivlet laddas med handlingsberedskap när misstron utpekar problemet och ger gestalt åt fienden. Men trots att misstron är en handlingsstegrad attityd, är den inte själva handlingen. En handling som grundas i misstro blir ofta det som kallas provokation. Att provocera är ordagrant "att framkalla" (*provocare = framkalla*). Vad är det som framkallas med en provokativ handling?

Det har sagts att en provokation är en handling som undergräver tilliten och framkallar osäkerhet. Provokationen ser ut att vilja riva en gräns men är i själva verket till för att rubba en position och skapa en ny gräns. Den vill riva en befintlig gräns men på egna villkor, tvinga fram ett servitut genom andras mark för att bryta ett monopol eller en hegemoni. Provokatören blir ett hot för den provocerades tillit och därmed kan provokationen framkalla solidaritet. De som blir provocerade har kanske i övrigt inte mycket gemensamt, men deras sammanhållning framkallas av det gemensamt upplevda hotet.

Varje offentlig revolt mot etablerade ståndpunkter blir en provokation och vi lever i provokationernas tid, en tid då revolten mot traditionellt givna attityder har blivit vardagsmat. De många minoriteternas timma har slagit och man skulle kunna säga att det finns ingenting så etablerat i dag som att inte ha några etablerade uppfattningar. Att skämmas för det normala har blivit normalt. Det normala är tabubelagt. Benämningen för detta fenomen är "det politiskt korrekta".

När jag tar upp provokationen och det politiskt korrekta på detta sätt är jag bara ute efter att beskriva läget, inte efter att ta ställning för normalitet och mot provokation. Att välja sida i denna kritiska situation - inte bara med läpparna utan med hjärtat - är inte lätt. I en ganska ouppmärksam berättelse som just nu borde vara av särskilt intresse, har Ivar Lo-Johansson, enligt min mening, gett uttryck åt den grundläggande mentalitetsförändring som vi redan är inne i. Boken heter *Kvinna år 2070* och försöker ge en dystopisk framtidssyn på Sverige som, bortsett från Ivar Lo-Johanssons personliga hållning, borde mana till eftertanke. Det är signifikativt att boken blev ett fiasko i sin första upplaga och att den förblir okänd trots dess samband med millennieskiftesdebatten.

Alla som har känslor och samvete mår säkert illa vid läsningen av denna berättelse som får en att samtidigt skämmas och skrämmas. Man känner skam inför en manlig mentalitet som måste ändras, men botemedlet tycks vara värre än sjukdomen. Ivar Lo-Johanssons överdrivna och starkt karikerade skildring tycks besannas allt mer 30 år efter bokens tillkomst. Den fråga som växer fram hos en känslig och inte bara känslösam

läsare är: Vart är vi på väg? Måste vi kasta ut barnet med badvattnet? Måste man rätta till fördomar genom att helt ta död på mänskliga värden?

Vi lever i en övergångstid där tilliten hotas så starkt att den börjat intressera oss som fenomen. Ty uppmärksamheten väcks mot det som är problematiskt och utan uppmärksamhet skulle varken begrepp eller ord bildas. Först händer något som gör oss nyfikna, intresserade och oroade, därefter uppstår behovet av att tala om det och finna ord för det. Definitionen kommer allra sist, vilket själva ordet "definition" intygar.

Minervas uggla flyger alltid i skymningen; det är först sent, ofta alldeles för sent, som vi lyckas klargöra och förstå vad vi känner och vad vi menar med det som sysselsatt oss länge. Det är detta som grekerna kallade *logos*, en utredande förmåga som är människans smala lycka. Ty Gud behöver inte *logos*, medan djuren saknar den. "Den som inte kan leva i gemenskap eller den som är så självständig att han inte behöver delta i stadsgemenskapen, - skriver Aristoteles - han är antingen ett odjur eller en gud" (Politiken { I 253a 27-29 }), men inte en människa.

Människan behöver reda ut sina begrepp i en diskursiv process, men Guds kunskap uppfattar vi som ren *nous*, som ett slags intuitivt och omedelbart kunnande. Även vår kunskap har starka inslag av omedelbar insikt och intuition, men den kräver utveckling i diskursiv form för att nå djupare. En väl fungerande diskurs för oss fram från klarhet till klarhet, dvs. från en längre till en högre intuition. Det *noetiska* och det *dianoetiska* hos människan kan inte leva åtskilda. Estetik och diskursivitet bildar tillsammans kommunikationens grund, vilket ofta glöms bort (Leander 1943 och 1998). Kommunikation utan intuition är ren transport. Tilliten är närmare förknippad med människans noetiska än med människans diskursiva sida. Tillit är en inre känsla som vi kan tala om och uppmärksamma i en kontext men aldrig egentligen beskriva.

Är tilliten i fara?

Tilliten är samhällets främsta sammanhållande element. En undersökning av olika samhällens historia visar att de kulturer och de statsbildningar som byggt på en tillitsfull relation mellan ledarna och ledda har kunnat fungera längre och bättre. Det som har gjort den s.k. svenska modellen lyckosam har varit den tillit som rått i detta land under den tid då öppen klasskamp, oro och krig rådde annorstädes. Metaforer typ folkhemmet ger uttryck åt denna tillit. *Made in Sweden* (Larsson 1994).

En stats- eller en samhällsmakt har två sätt att undvika öppna konflikter: den ena är terror, den andra tillit. Terror innebär ett försök till förstörelse av all tillit genom att

makten blir så godtycklig och så ombytlig att människor inte kan vare sig förstå eller räkna ut något. Terror är inte detsamma som tortyr eller ständiga straff, utan just ett straff som kan komma helt oväntat. Terrormakten straffar och belönar, slår till och förlåter helt godtyckligt, utan någon regelbok eller ett på förhand givet tecken. I ett sådant system söker människor sina egna tillitsöar att hålla sig till och humorn spelar en stor roll därvidlag.

När medborgarna litar på sina ämbetsmän och sin regering, då skapas en atmosfär av åtminstone skenbart igenkännande och förväntan som främjar kreativiteten och sammanhållningen. Denna insikt ligger till grund, inte bara för demokratiska statsteorier utan också för en rad företags filosofier fr.o.m. *Human Relations*-skolan till våra moderna managementteorier.

Hur gestaltar sig denna tillit? En närmare undersökning av olika tillitsformer uppvisar några särskiljande drag. Man skulle kunna tala om symmetriska och asymmetriska tillitsrelationer, om enkelriktad eller ömsesidig tillit. Ty att någon känner tillit i förhållande till andra betyder inte att dessa känner tillit till honom eller henne. Man kan inte bedriva t.ex. en "invandrapolitik" som går ut på att några ska anpassa sig och integreras genom att känna igen sig och förväntas bli behandlade som en fullvärdig medborgare, om den mottagande skaran inte känner någon motsvarande tillit för dessa människor. Den s.k. invandrarproblematiken är i grunden en infödingarnas problematik. När förväntan inte uppfylls kan dock den bortstöttes situation förstärkas med större kunskap och igenkännande som hjälper honom att bygga upp en speciell form av tillit.

Man kan också lära sig att hantera situationer och människor som inte litar på en, Detta är en form av tillit med mycket starka inslag av självtillit. Den ger upphov till strategier som förtjänar forskning eftersom den innehåller mycket av kreativitet, men också många sociala risker när tilliten förvandlas till sammanhållande aggressiv gruppsolidaritet,

När en underklass känner tillit till sin överklass och vet och förväntar sig att bli rättvist behandlad, medan överklassen håller denna goda stil vid liv men egentligen inte litar på sina underlydande, då uppstår en form av maktutövning som kan kallas paternalism. Paternalism är inte detsamma som patriarkat, men har sin grund i patriarkatets traditionellt androcentriska synsätt. Patriarkatet är en struktur, paternalismen är en mentalitet, en topik. I min analys av paternalismen har jag kännetecknat den som en asymmetribevarande hållning, som karaktäriseras av "en överlägsen välvilja eller en patologisk godhet som maskerar maktutövning bakom social hjälpsamhet och omsorg" (Ramirez 1995 : 319).

Man kan säga att det svenska samhället och den svenska modellen har varit och är fortfarande starkt paternalistiska. En undersökning av den svenska statsbyråkratins handläggande av ärenden och hantering av människor kan lämna god empiri om ett bakomliggande paternalistiskt misstroende mot medborgarna, Man kan karikera denna attityd med hänvisning till en påhittad domare som enligt utsago indelade alla människor i två kategorier: brottslingar och de som *ännu* inte begått brott. I Sverige finns fortfarande många människor som ännu inte fått sociala problem. Det är denna eventualitet som ger bränsle i många aktuella debatter och som stora delar av vår byråkrati ofta är till för att bevaka (Ramirez 2000).

Sveriges utveckling under flera decennier har kanske styrts av denna enkelriktade tillit som skapat en Saltsjöbadsanda som omfattat inte bara arbetslivet utan alla samhällsområden. Vid sidan av detta har en solidaritet uppstått vars tydliga uttryck är de så kallade folkrörelserna. Vad vi åskådar idag är en revolt mot en traditionellt rådande uppåtriktad tillit som lätt kan förvandlas till en solidaritets- och intressekamp,

Några talar om nya folkrörelser, men det är inte riktigt sant. Ty de gamla folkrörelserna byggde på paternalism och det som nu kanske står i skottgluggen är själva paternalismen. Ett ifrågasättande av den paternalistiskt grundade tilliten kan – om lyckan denna gång står oss bi – så småningom leda till en bredare, mångriktad och ömsesidig tillit. Men under tiden då den gamla och befintliga tilliten bekämpas och förlöjligas lever vi ganska farligt.

Referenser

Referenslistan är ännu inte färdigställd och kommer att bifogas senare.